

מעמד, מעמד הביניים, בורגנות: גנאלוגיה של מושגי מפתח להבנת העולם המודרני

עודד היילברונר

תקציר

המאמר מבקש לבדוק את המושגים "מעמד" ו"מעמד הביניים" מתוך עיון במחקר היסטורי בנושא מעמד הביניים והבורגנות האירופיים שפרסם ב־2012 ההיסטוריון ג'רולד סיגל (Seigel). הטענה העומדת במרכזו היא שאין זה מקרה ש"מעמד הביניים", כמושג ופרקטיקה, ניצב כיום במרכז הדיון התרבותי והחברתי על יצירת משטרים וחברות חדשות במזרח אירופה, באסיה ובמזרח התיכון, ואף במרכז הדיון בתופעת הגלובליזציה. כך גם אין זה מקרה שמושגים ופרקטיקות כגון "מעמד הביניים הגלובלי" ו"מחאת מעמד הביניים" (או "מחאת הבורגנות") שגורים כפי כול, הן בישראל הן בעולם. אף שמשמעותו של מושג מעמד הביניים עברה שינויים רבים ב־200 השנה האחרונות, הוא ממשיך להיות רב־עוצמה ורלוונטי לתיאור החברה הקיימת ולמאבקים לשינויה. במאמר מוצגים תחילה ההקשרים התאורטיים וההיסטוריים של המושג "מעמד"; אחר כך נדונים בקצרה המושגים "מעמד הביניים" ו"בורגנות"; בהמשך מוצעת סקירה של ספרו של סיגל, על יתרונותיו וחסרונותיו; ולבסוף, בהתבסס על התובנות שהתגבשו לאורך המאמר, נעשה ניסיון לשרטט חלופות למושג "מעמד", על פי הצעותיהם של חוקרים והוגי דעות בולטים בני־זמננו.

במאמר זה אני מבקש לבדוק את המושגים "מעמד" ו"מעמד הביניים" (או "המעמד הבינוני") מתוך עיון במחקר היסטורי פנורמי של ההיסטוריון ג'רולד סיגל (Seigel, 2012) על מעמד הביניים והבורגנות במרכז אירופה ובמערבה. שני מושגים אלו ממלאים תפקיד מרכזי בדיון על "פערים חברתיים", הנמצא היום בלב המחקר בכל

1 במאמר זה שני מושגים אלה זהים במשמעותם, בהיותם תרגומים שימושיים וטובים בה במידה לעברית של המושג middle class.

הדיסציפלינות של מדעי הרוח והחברה. אין להכחיש כי מעמדות הביניים תרמו תרומה מכרעת ליצירתם ולהרחבתם של פערים חברתיים במאות השנים האחרונות, עת היו הם אלו שיוזמו והובילו את התהליכים הקפיטליסטיים שהמערב ובעקבותיו העולם כולו חווה וממשיך לחוות. אין גם להתעלם מכך שבסופו של דבר מרבית המשתתפים לקבוצות אלו אף סובלים כיום מתוצאותיהם.²

אני מבקש לטעון, שאין זה מקרה ש"מעמד הביניים" כמושג וכפרקטיקה ניצב כיום במרכז הדיון התרבותי והחברתי על מקורם והתהוותם של פערים חברתיים, על יצירת משטרים וחברות חדשות ברוסיה ובמדינות אחרות במזרח אירופה, בסין ובמזרח התיכון, ועל תהליך הגלובליזציה, ובקצרה – שאין זה מקרה שמושגים ופרקטיקות כגון "מעמד הביניים הגלובלי", "מחאת מעמד הביניים" או "מחאת הבורגנות" שגורים כפי כול, הן בישראל הן בעולם (López & Weinstein, 2012). במאמר אנסה להראות, כי אף שב-200 השנה האחרונות עברה משמעותו של המושג "מעמד הביניים" שינויים רבים, הוא ממשיך להיות מונח רלוונטי ביותר לתיאור החברה הקיימת, וכלי רב-עוצמה במסגרת המאבקים לשינוי פניה.

המרכיבים הסמנטיים של מושגים אלו ("מעמד", "מעמד הביניים", "בורגנות") לקוחים מן העבר: מסוף המאה ה-18 החלו להופיע צירופיהם השונים – קודם בבריטניה ואחר כך באירופה. ואולם, אם כי מקורם כאמור בעבר, נראה לי כי ההקשר ההיסטורי של השימוש במושג זה, הקשר שבו מגולמים מושגים דוגמת "פערים חברתיים", "קיפוח", "אי-צדק", "מחאה חברתית", "ניצול חברתי וכלכלי", אך גם "אופני ייצור קפיטליסטיים", "שליטה והגמוניה", "טעם והון תרבותי" ועוד, קובע במידה רבה את אופן השימוש בו גם בהווה. קביעתו של מישל פוקו בנוגע למושגים ולהצהרות "המחכים לרגע שבו שוב יהיה ניתן להשתמש בהם" (Foucault, 1972, p. 109) ודיונו בשאלה מדוע הצהרה או מושג מסוימים זוכים להבלטה יותר מאחרים מתאימים לכאן להפליא. אחרי כמה עשורים שבהם המושג

2 הדיון המרכזי כיום בנושא סובב סביב ספרו של הכלכלן תומס פיקטי (Piketty, 2013). למחקר היסטורי חלוצי בנושא ראו Davidoff & Hall, 1988. עדכני יותר הוא מאמרו החשוב של הסוציולוג גוראן ת'דבורן על מקומו של המעמד הבינוני בתאוריות ובפרקטיקות עכשוויות הנוגעות ליצירתו, לגיבושו ולפירוקו של המושג "מעמד" ולהגדלת הפערים החברתיים המתלווים לפרקטיקות אלו (Therborn, 2012). בחלקו הבעייתי של המעמד הבינוני ביצירת פערים חברתיים ותרבותיים עוסקים רוב המאמרים בספרם של לופז ווינסטיין (López & Weinstein, 2012).

"מעמד" הונח או לפחות נדחק לשולי השיח במדעי החברה והרוח, חוזר הדיון בו להיות דומיננטי בשיח המחקרי העכשווי, בעיקר בזה המתמקד ביצירת פערים כלכליים וחברתיים. המחקר שאדון בו במאמר זה יכול לסייע לנו להבין את מקורות המושג, את אופני התהוותו והתקבלותו בקרב ציבורים שונים, ומעל לכול – את ההקשרים ההיסטוריים ואת אופני השיח הקשורים בהם והמשפיעים במידה רבה על האופן שמשתמשים בהם היום במערב (Eley & Nield, 2007; Therborn, 2012). במאמר הביקורת שלפנינו (ובניגוד לנהוג ברשימת ביקורת סטנדרטית על ספר) ארחיב את היריעה אל מעבר לדיון הפרטני בספרו של סיגל. וכך, אתיחס ראשית להקשרים התאורטיים וההיסטוריים של המושג "מעמד", אחר כך אדון בקצרה במושגים "מעמד הביניים" ו"בורגנות", ורק בהמשך אפנה לסקירת הספר הנדון. אסיים את המאמר בהצעת כמה תוכנות העולות מהקישור בין ממצאי שלושת חלקים אלה.

למרות הרלוונטיות של נושאים אלו לישראל, בעיקר בעקבות האירועים של מחאת קיץ 2011, לא אבחן במאמר זה את המקרה הישראלי. ייחודו, הנובע מהשילוב הבלתי ניתן לניתוק בין שלושה מרכיבים – המורשת של אופני שיח היסטוריים-לאומיים בעת המעבר מיישוב למדינה (שטרנהל, 1996; בן פורת, 2000; גוטוויין, 2012), ההתמקדות בהיבטים דתיים, פוליטיים ואתניים מקומיים (דרור, 2004; חידר, 2013; זיכרמן, 2012; סבירסקי, 1980), והשיח האופנתי על רב-תרבותיות ופוליטיקה של זהויות (בירנבוים, 2000; גוטוויין, 2001) – הופכים את הדיון במאפיינים תרבותיים של "מעמד" ושל "מעמד בינוני" בישראל לדל יחסית. הסיבות לכך דורשות התייחסות ייחודית ומעמיקה, אך זו אינה במוקד המאמר שלפנינו.³

3 עדות לייחוד זה באה מזווית בלתי צפויה. בקובצי מאמרים בשפות זרות העוסקים בהיבטים שונים של הבורגנות ומעמד הביניים במאה ה-20 ניכרת היעדרותו של המקרה הישראלי, לעומת שפע המאמרים העוסקים בבורגנות היהודית (Kocka, 1993; López & Winstein, 2012). יתר על כן, עד היום לא הופיע קובץ מאמרים הבוחן היבטים שונים של מעמדות הביניים והבורגנות הישראליות. ייתכן שמצב זה משקף לא רק מציאות היסטוריוגרפית ומחקרית אלא גם מנטליות ומציאות חברתית השונים מאלה הקיימים במערב. שכן, כפי שנראה בהמשך, תהליכים היסטוריים רבי-עוצמה ששימשו חממה לצמיחת מעמד הביניים האירופי – כמלחמות הדת, התיעוש, תרבות האצולה, יצירת הפרולטריון, העיור המואץ, הרפורמות הליברליות והמהפכות הלאומיות – נעדרו מההיסטוריה של ישראל הצעירה או קיבלו ביטוי שונה בה. מכאן, שכאשר אנו מנסים להשתמש במושגים "חוץ ישראליים" שנוצרו בהקשרים

על רקע הספרות הנדונה כאן ומחקרים רבים אחרים שאציין בהמשך המאמר אני מבקש לטעון, כי למרות השימוש הרווח במושגים אלו ובהקשרים הנלווים אליהם, כיום כבר אין לראות, לפחות בארצות המערב, בקבוצות החברתיות "מעמד הביניים" ו"הבורגנות" קולקטיבים בעלי ערכים הייחודיים להם והשונים מערכיהם של המעמד הגבוה או הנמוך (שכוננו בעבר "האריסטוקרטיה" ו"האצולה הקרקעית"; "מעמד העמלים" ו"הפרולטריון", בהתאמה). כיום, מרבית שכבות האוכלוסייה במדינות המערב משתייכות במובנים שונים (מצב סוציו-אקונומי, אורח חיים, זהות) ל"מעמד הביניים"/"בורגנות" וחולקות את ערכיהם. הספר שאדון בו יכול לאשש את טענתי, חלקית לפחות.

"מעמד" – הקשרים תאורטיים והיסטוריים

מה מקומם ותפקידם של מושגים בניתוח ביקורתי? איזה תפקיד הם ממלאים בתחומי מדעי הרוח והחברה? האם המחשבה הביקורתית חייבת לשחזר את גלגוליהם של רעיונות ומושגים ולהציג את משמעותם המשתנה לאורך דורות, או שמא עלינו להציג את המושג והרעיון, להסבירם ולהגדירם על פי רוח התקופה שבה נוצקו וברוח זו להבין את ההגדרה הקבועה או המשתנה של אותם רעיונות ומושגים? בקצרה, האם עלינו לפרקם, לראות את חוסר יציבותם ואת אופני השיח שהתפתחו סביבם לאורך השנים, או שמא עלינו להגדירם ולגדרם, לקבוע את משמעותם – ומכאן לצאת להפתקת הניתוח ההיסטורי?⁴

שונים לחלוטין מן המציאות המקומית בעבר, משמעותם עשויה להיות שונה לחלוטין בתוך ההקשר הישראלי. כך למשל יש לשאול אם המושג "מעמד" רלוונטי במשמעותו המקורית למבנה הריבוני הישראלי לפני 1948 ואחריה, ובוודאי בשיח העכשווי. כך אף לגבי הפורמציות החברתיות "בורגנות" ו"מעמד בינוני". יש לקוות ש"מחאת מעמד הביניים" תביא בעקבותיה גל מחקרים שיבהירו את מקורותיהם של מושגים אלו בהקשרם הישראלי.

4 שאלות אלו, העומדות בבסיס כל מחקר היסטורי-סמנטי, חבות חוב של כבוד לסדרת המחקרים שיזמה קבוצת חוקרים שבראשה עומדים ההיסטוריונים אוטו ברונר וריינהרט קוזלך. מחקרים אלה ראשיתם באנציקלופדיה **מושגי יסוד היסטוריים** (Brunner, 1972-2006), והמשכם בסדרת ספרים של קוזלך העוסקים בתהליכי שינוי והמשכיות סמנטיים ותרבותיים של מושגים חברתיים (למשל, Koselleck, 2004). ההיסטוריון אנתוני גרפטון ערך לאחרונה לקסיקון הבודק דינמיקות של המשכיות ושינוי ואופני שימוש במושגים שמקורם בעולם היווני והמשמשים עד ימינו (Grafton, Most, & Settis, 2012).

אחד המושגים הספורים במחשבה הביקורתית בתחומי הרוח, הסכיבה והחברה שסביבו התבררו שאלות אלו החל מסוף המאה ה-18 הוא המושג "מעמד". בד בבד עם התפתחות התיעוש, עם תהליכי המודרניזציה, עם התפרצותן של מהפכות ועם התרחשות תהליכים חברתיים ותרבותיים דרמטיים נוספים במאות האחרונות הפך המושג "מעמד" למעין יצור בשר ודם, וסביבו התפתחו ונוצקו האירועים האלימים ביותר אך גם האמנציפטוריים וההומניים ביותר בקורות העת החדשה המאוחרת (Joyce, 1995; Williams, 1983). לכן, בראש ובראשונה עלינו לבחון מה אנו מבינים במושג "מעמד", מהן הקבוצות החברתיות השונות המרכיבות מושג זה (מעמד הפועלים, מעמד הביניים, המעמד הגבוה, הבורגנות) ומהם ההקשרים התרבותיים והפוליטיים המזוהים עמן. כאמור, רובם לקוחים מעידן התיעוש, המהפכות הגדולות והשינויים התרבותיים רבי-העוצמה בין סוף המאה ה-18 לאמצע המאה ה-20.

"מעמד היא מילה בעייתית עקב משמעויותיה הרבות", כתב חלוץ לימודי התרבות הבריטי ריימונד ויליאמס (Williams, 1983, p. 60). אכן, אנו נדרשים לזהירות בבואנו לעסוק במושגים ובפרקטיקות הקשורים למושג זה. כרקע וכבסיס לסוגיות שלפנינו אזכיר את גישתו של חוקר תרבות בריטי אחר, סטיוארט הול (Hall, 1996), העוסק ביצירתן, בגיבושן ובפירוקן של זהויות מעמדיות, של קבוצות מיעוטים, של שכבות נמוכות ושל יחידים בחברה המודרנית. על פי תפיסתו, מערכת הערכים התרבותית של הפרט מורכבת ומסובכת, והדו-שיח שהפרט מקיים עם סביבתו אינו נקבע על בסיס מערכת רעיונות הומוגנית וקוהרנטית. תיוגו על ידי אחרים כמשתייך למעמד מסוים לא בהכרח משליך על זהותו ועל תפיסת עולמו, שהן לא פעם שונות מאלה שמייחסים לו חוקרי המושג "מעמד". הפרט משתנה תמידית ומקיים עם התחום הציבורי משא ומתן, החלפת רעיונות ומאבק מתמשכים. דו-שיח תרבותי זה טומן בחובו מערכות אידאולוגיות, תכנים וצפנים תרבותיים רבים, מגוונים וסותרים. המשא ומתן, שהיטיב לתאר ולהמשיג התאורטיקן אנטוניו גרמשי (Gramsci), בין הפרט, על מערכת ערכיו הסותרים והשונים, לבין התחום הציבורי ההגמוניאלי, המנסה מצדו לגבש מערכת מוסכמת ואחידה של ערכים, הוא מסובך, מגוון ובלתי פוסק. למאבק פנים רבות: לעתים במהלכו הפרט או הקבוצה הנחותה כופים על המערכת ההגמוניאלית ערכים משלהם, וזו האחרונה מוכנה לכלול אותם בין ערכיה; לעתים הכוחות ההגמוניאליים גם מפעילים אמצעי שכנוע ואפילו אמצעי כפייה כדי להכפיף את השכבות הנמוכות למערכת הערכים שלהם.

על תובנותיהם של הול וגרמשי יש להוסיף את קריאתם של ההיסטוריונים ג'ואן סקוט ודרור ורמן לעמיתיהם לגלות זהירות בנקיטת מונחים הלוקחים מתקופות עבר לתיאור ההווה. לדעתם, יש להיזהר מפני הוצאת מונחים מהקשרם המקורי, שכן השפה היא תמיד רבת משמעויות וממדים – התפתחותה תואמת את המבנים החברתיים ואת התקופות שבהם היא משמשת, וקבוצות שונות מפרשות אותה בדרכים שונות. לעתים משמעותו של מושג עמומה ובלתי מובנת אפילו לבני אותה התקופה (Scott, 1987; Wahrman, 1995).

במהלך המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20, בעיקר בהשפעת מרקס, נתפס והוגדר המושג "מעמד" כדירוג האובייקטיבי של קבוצה בחברה על פי מיקומה הכלכלי ועל פי אופן הייצור שלה. בהתאם לתפיסה זו, האופן שקבוצות חברתיות משולבות ומועסקות במערכות ייצור ניתן להערכה אובייקטיבית ומדויקת. ההוגים החשובים במחקר המושג "מעמד", רובם מן האגפים הסוציאליסטיים והרדיקליים במפות הפוליטיות האירופיות, נטו להתמקד במצבו של מעמד הפועלים, ולכן הדגישו כי אופן הייצור הקפיטליסטי קובע את מעמד הפועלים כמעמד "כשלעצמו" (class in itself), כלומר מובדל ונפרד מהמעמדות האחרים. בשעה שמעמד זה מפתח את תודעתו ומבין את דפוסי הניצול הקפיטליסטיים, הוא פועל באופן מאורגן וקולקטיבי כנגד המעמדות שמעליו (מעמד הביניים, הבורגנות) והופך למעמד "עבור עצמו" (class for itself).

בהמשך לגישות אלו הלכו והתפתחו גישות נאו-מרקסיסטיות שנתנו משקל רב לא רק לתנאי הייצור ולמאבק הקולקטיבי בשכבות המנצלות אלא אף לגורמים פוליטיים ותרבותיים, המעצבים במידה לא פחותה מאלו החומריים את מעמד הפועלים. ההיסטוריון אדוארד פאלמר תומפסון (Thompson, 1976) השפיע רבות על תפיסתנו את המושג "מעמד" באמצעות מחקריו על מעמד הפועלים האנגלי, שבהם הגדיר מעמד כ"חוויה" (experience). מעמד "מתרחש", לדעתו, כשקבוצת אנשים מרגישה ומטמיעה, כתוצאה מחוויה משותפת (שהיא חולקת או יורשת), זהות משותפת וערכים משותפים המנוגדים לאלה של קבוצות אחרות מעליה או מתחתיה. תומפסון הרבה להדגיש את החוויה התרבותית (מסורת, מוצא, רעיונות, מוסדות, דת) לצד זו החומרית כמרכזית לעיצובו ולקיומו של מעמד.

אין זה המקום לתאר באופן מעמיק את שפע הוויכוחים והגישות סביב הגדרת המושג "מעמד" שתומפסון פיתח והציג, ואת ההתפתחויות בחקר המושג בעשורים האחרונים, כשגופי הידע והמחקר המוקדמים יותר שעסקו במעמד נוספו בין

השאר גישות פוסט־מודרניות, תחומי מחקר כמו "המפנה הלשוני" ו"המפנה התרבותי" ותחומי ידע מתחזקים שעסקו בסוגיות של מגדר, אתניות, גזע ודת (Joyce, 1995; Eley & Nield, 2007; Tilly, 2002). בהקשר זה אציין רק כי עלינו להבדיל בין "תאוריה" ל"היסטוריה", מכיוון שאנו עוסקים בביקורת על מחקרים שעניינם התפתחות מעמד וקבוצה חברתית במאות ה־18 וה־19, ובעקבות דבריהם של סקוט וורמן לעיל עלינו להבין את המונחים "מעמד הביניים" ו"בורגנות" כפי שהם נתפסו בעיני בני התקופה ולשאול עד כמה הם רלוונטיים לימינו. ההיסטוריון החברתי גארט' סטדמן־ג'ונס (Stedman-Jones, 1983) ממחיש את חשיבותו של עניין זה בהפנותו את תשומת לבנו לתהליכים של המשכיות מחד גיסא ולמקרים של שבר היסטורי מאידך גיסא בעולם המונחים של המעמדות העמלים לאורך זמן. סטדמן־ג'ונס טוען שהפנייה אל השפה והלשון של קבוצה חברתית כמבטאות רגשות ותחושות, דפוסי פעולה ואורחות חיים נותנת לנו כלים להבין את עולמם של בני התקופה, שאינו בהכרח תואם את "דרישותיהם" של התאורטיקנים מבני התקופה. ההיסטוריון פטריק ג'ויס ממשך את דרכו של סטדמן־ג'ונס, ובמחקרו על פועלי הכותנה בצפון אנגליה התמקד בתרבות הפופולרית במקומות העבודה ובמוסדות של תרבות פנאי. לדבריו, במאה ה־19 הפועלים כלל לא פיתחו תודעה מעמדית (כלומר, לא היו בגדר "מעמד עבור עצמו") ולא השתמשו במונח "מעמד" באותו האופן שאנו מניחים היום כי הוא היה שגור על פיהם. רק לקראת מלחמת העולם הראשונה אפשר לראות בקרבם ניצנים של תודעה מעמדית (Joyce, 1995). ההשפעה (המרקסיסטית) של היסטוריונים אנגלים וחוקרי לימודי תרבות בריטים על מחקר המושגים והפרקטיקות של מעמדות חברתיים היא עצומה.⁵ תרומתם אף ניכרת בפיתוח רעיונותיו של המרקסיסט האיטלקי אנטוניו גרמשי. לענייננו של מאמר זה נדגיש, כי הדרך שמרקס וגרמשי הבינו ופיתחו מושגים כ"מעמד", "הגמוניה" ו"שליטה חברתית" הובילה (שוב, בעיקר בבריטניה שהחל משנות החמישים של המאה ה־20 נהנית מתקופת שפע ושגשוג שלא היו כדוגמתם ושהגדילו את מספר המשתתפים למעמד הביניים (Savage, 2010)) חוקרים רבים להתעמק לא רק בהם אלא אף במושגים ובפרקטיקות של "מעמד הביניים" והבורגנות. יש להודות כי כוחם של החוקרים (נאו־)מרקסיסטים הבריטים ותרומתם העיקרית היו בעיקר בתחומים

5 כל החוקרים שצוטטו עד כה במאמר, חוץ מגרמשי, הם בריטים או למדו באוניברסיטאות בריטיות.

התאורטיים בחקר הפרולטריון. אולם, בהשפעתם ובעיקר משנות השמונים ואילך החל בבריטניה ובאירופה היבשתית מחקר שהתבסס על תאוריות מבית מדרשם של גרמשי ושל הסוציולוג מקס ובר, והתמקד לא רק במעמד הפועלים אלא גם, ובעצם בעיקר, ב"מעמד הביניים" וב"בורגנות" האירופיים. בהשפעת כתביו של ובר – שבמסגרת הגדרותיו למושגים כגון "קבוצת סטטוס", "יחסי שוק", "מעמד", "מדינה", "סמכות", "ביורוקרטיה", "פוליטיקה" ו"מדינה" שם דגש רב על קבוצות חברתיות שהיו בשר מבשרה של הבורגנות הגרמנית בפרט והאירופית בכלל – החל מחקר נמרץ על מעמד הביניים באנגליה ובאירופה היבשתית.

מעמד הביניים והבורגנות

לפני שננסה להגדיר את המושגים "מעמד הביניים" ו"בורגנות" ואת הפרקטיקות הנלוות אליהם, עלינו לחזור לדרור ורמן ולמחקרו היסודי על עיצוב מעמד הביניים האנגלי על ספה של המאה ה-19 (Wahrman, 1995). ורמן טוען כי למושג "מעמד הביניים" הייתה משמעות עמומה כבר בראשית הולדתו. "בניו תמיד בחרו בעמימות [...] במונחים של משמעות חברתית. השפה של 'מעמד הביניים' הייתה באופן מולד עמומה. רק מעטים מהמשתייכים למעמד הבינוני בחרו להגדירה או לציין את אופייה" (שם, עמ' 232). עמימות מולדת בהגדרת מבנים חברתיים, ממשיך וטוען ורמן, שירתה את המשתמשים בה, כי בדרך זו יכלו בני מעמד זה לשמור לא רק על גמישות מחשבתית אלא אף על גמישות בהגדרה הכלכלית של המשתייכים למעמד הביניים, ובכך העניקו לו כוח ויכולת להוביל ערכים אוניברסליים ולזכות בהגמוניה תרבותית.

מסר דומה מעביר לאחרונה ההיסטוריון פרנקו מורטי (Moretti, 2013) העוסק בבורגנות האירופית. את המושג "עמימות" מחליף מורטי במושג "ערפל" כדי לתאר את דרכי פעולתם של בני מעמד הביניים והבורגנות באנגליה ובמדינות אחרות באירופה במהלך המאה ה-19. ככל שמטרותיהן ודרכי פעולתן של קבוצות יוסוו יותר, יהיו עמומות יותר ויכוסו במעטה ערפל כבד יותר, טוען מורטי, כך יוכלו קבוצות אלה להשיג שליטה חברתית רבה יותר ולהעמיקה. "זהות בורגנית עמומה ושליטה חברתית חזקה היא סוד ההגמוניה הוויקטוריאנית שהתקיימה עד סוף המאה ה-20" (Moretti, 2012, p. 17), מדגיש מורטי וגם מראה כיצד הפכו ערכים ויקטוריאניים אלו לנחלת החברה כולה.

כיום מקובל לראות במעמד הביניים מושג ופרקטיקה המשקפים תהליך חברתי-תרבותי על-לאומי ואוניברסלי, שמתערבבים בו זה בזה זהויות חברתיות, מטפורות, רעיונות מופשטים ופרקטיקות שבישרו את הגעת המודרניות. ההיסטוריונים ברברה ויינסטיין וריקרדו לופז טוענים כי מעמד הביניים לא היה במקורו אירופי, ואף לא תופעה ייחודית צפון-אמריקנית, או אנגלית-הומוגנית, או הודית-אלטרנטיבית, או אפריקנית-אותנטית או לטינו-אמריקנית, אלא תצורה היסטורית בין-לאומית שדרכה נוצרו והתפתחו בעולם "משמעויות, סובייקטים ופרקטיקות" (López & Weinstein, 2012, p. 5). כך, במהלך המאה ה-20 יכלו הקבוצות שהשתייכו למעמד הביניים ולבורגנות לא רק להשיג הגמוניה חברתית ותרבותית ברחבי המערב אלא, החל מן העשורים האחרונים של המאה, אף להנחיל את ערכיהן לקבוצות חברתיות נוספות, בעיקר מן המעמדות הנמוכים ובאזורי העולם החוץ-מערביים. כיוזמים ומקדמים של תהליכי המודרניזציה במאות השנים האחרונות במערב הובילו מעמד הביניים והבורגנות תהליכי גלובליזציה שעלו בקנה אחד עם ערכיהם. כך הם הפכו לא רק לקבוצות חברתיות אוניברסליות, אלא אף למזוהים עם המשבר שפקד ערכים מערביים כדמוקרטיה, קדמה, מודרניות וקניין פרטי. ואולי אין לתמוה על כך שצעירים רבים ברחבי העולם לא רק רואים עצמם כבני מעמד הביניים וכנושאי ערכים בורגניים, אלא אף נמצאים בחזית המחאה נגדם או בעדם עקב המשבר שאליו נקלעו הקפיטליזם והמודרניות בעשורים האחרונים.⁶ אפשר אפוא לראות במעמד הביניים הן אידאל "מערבי" טיפוסי, הן מקור השראה לאנטי-מערביות. מהם המושגים, המבנים החברתיים והפרקטיקות התרבותיות של מעמד הביניים ושל הבורגנות, מהו המשותף להם ומהו המפריד ביניהם? שאלה זו צריכה להישאל לגבי שתי קבוצות אלה לא רק באופן כללי, אלא גם בנוגע ליחס ביניהן במדינות שונות ובתקופות שונות. רבים רואים במעמד הביניים ובבורגנות קבוצות זהות, ואילו אחרים טוענים להבדלים ניכרים ביניהם. למרות הקשיים הכרוכים בכך, אנו

6 המחאה של צעירי מעמד הביניים נושאת כיום אופי של קרנבל שבו משמשים זה בזה מוזיקה, תאטרון, מופעי רחוב, סגנון ואופנה, וקשה להבין בדיוק היכן מסתיים המופע/הספקטקל ומתחילה המחאה. רבים טוענים כי אופייה הקרנבליסטי של המחאה מעיד על מחאה בורגנית שלא יודעת כיצד למחות, בניגוד למחאות של פועלים וחסרי כול בעבר ובהווה, מחאות שלו באלימות קשה וחוללו מהפכות ששינו את העולם. אכן, מעטים המקרים שבהם מעמד הביניים/הבורגנות מחו באופן אלים וחוללו מהפכה. המהפכה הצרפתית, על אף חלוציותה, היא יוצאת דופן מבחינה זו (שנהב, 2013; Žižek, 2013).

מאמצים את הגישה השנייה, ומבדילים בין שתי הקבוצות על בסיס ההגדרה הבאה: בעוד מעמד הביניים הוא קבוצה המוגדרת בעיקר על פי הקשרים וקריטריונים כלכליים-חברתיים, הרי הבורגנות, על אף הקשריה הכלכליים, היא קבוצה שיש להגדרה קודם כול על פי צורת החיים המאפיינת אותה. אמנם אין מדובר בצורת חיים אחידה, אך בכל זאת ניתן לזהות בה כמה מרכיבים מרכזיים בולטים (Eley, 1984; Gun, 2007; Kaelble, 1993; Kocka, 1995; Pilbeam, 1990).

מעמדות הביניים

בקצרה נאמר, כי המושג מעמד הביניים ואופני הפעולה שלו מזוהים עם החברה האנגלית במאות ה-18 וה-19, ומקורם בהתפתחות הכלכלית של אנגליה, שהובילו אותה קבוצות חברתיות שלא השתייכו למעמדות העמלים ולאצולה הקרקעית, דהיינו בעלי רכוש פרטי שמקורו אינו בקרקע – בעלי מלאכה, בעלי סדנאות, תעשיינים, אנשי מסחר ובנקאים, ובהמשך אף בעלי השכלה גבוהה. רבים מהם היו צאצאים למשפחות אצולה שמצאו דרכם למקצועות מנהל המדינה. רבים מהם האמינו בתורות ליברליות אך לא בדמוקרטיה, וכן בלאומיות אך לא בסוציאליזם (Pilbeam, 1990). "החברה כולה מתפלגת והולכת [...] לשני מעמדות גדולים, הניצבים במישורים זה כנגד זה: בורגנות ופרולטריון" (מרקס ואנגלס, 2003, עמ' 40), כותבים ב-1848 קרל מרקס ופרידריך אנגלס במניפסט הקומוניסטי⁷. בהמשך דבריהם הם מציינים את שכבות הביניים – התעשיין הזעיר, הסוחר הזעיר, בעל המלאכה, האיכר – הנלחמות בבורגנות והמפחדות מן הפרולטריון. מרקס ואנגלס חושבים באותה שנה על אירופה היבשתית הסוערת ולא על אנגליה היציבה יחסית. הם מזהים את שכבות הביניים השמרניות והריאקציונריות החוששות מן הפרולטריון. שכבות הביניים הן חלק מן העולם הטרנס-מתועש, בעלי מקצועות מסורתיים שלא תמיד ברור לבני התקופה ואף לחוקרים בני ימינו במה הם שונים מן הבורגנות שמרקס ואנגלס מתעבים. באנגליה המצב שונה. ההתפתחות הכלכלית והאורבנית המהירה וחוק הרפורמה של שנת 1832 (The Great Reform Act) האיזו את היווצרותם של מעמדות ביניים חדשים, של קבוצות ביניים שאמנם

7 מרקס ואנגלס משתמשים במושג האירופי היבשתי המקובל "בורגנות", היות שהם כנראה אינם ערים להבדל בין השימוש במושג "מעמד ביניים" באנגליה, שבה התפתח מושג זה כעצם ימי כתיבת המניפסט, לבין השימוש בו ב"יבשת".

לא היו חלק מחסרי הרכוש אך גם לא השתייכו לבעלי הרכוש המסורתי שמקורו בקרקע ובבורגנות העשירה. קבוצות ביניים אלו (שכוננו לעתים, עד אמצע המאה ה-19 "middle rank" ו-"middle sort of people"), המעטרות בייחודן את הישגי המדע, את האמנות ואת ההליך התחוקתי, צריכות להיות מופת לעניים העמלים באמצעות השכלתן, חוכמתן, עצותיהן, אופן עבודתן וערכיהן התרבותיים, כותב הפילוסוף בן התקופה ג'יימס מיל, ולא לחקות את האצולה הקרקעית המתנאה בזכויות מסורתיות ובקשרי דם היסטוריים. בניגוד למעמדות הנמוכים והגבוהים, שדרת הביניים צריכה לדעתו להיות נבונה, רציונלית, אינטליגנטית ובעלת מה שהוא מכנה רוח אנגלית אמיתית (Mill, 1829).

הרפורמה הפרלמנטרית הגדולה של 1832, המאבק לביטול חוקי הדגן (The Corn Laws Repealed) והשגשוג הכלכלי של שנות החמישים והשישים של המאה ה-19 באנגליה הפכו את שכבות הביניים מ-"middle sort of people" ל-"middle class", למעמד שבין האצולה לפועלים. קיומו של מעמד זה הפר את הסדר ההרמוני והמסורתי באנגליה, שהתבסס על שכבות גבוהות (אצולה קרקעית גבוהה ונמוכה, סוחרים ואנשי פיננסים) ונמוכות (פועלים, חקלאים, שוליות ועניים). רק לקראת אמצע שנות הארבעים של המאה ה-19 נכנס לשימוש הביטוי "מעמד הביניים", ביטוי שנוצר באופן מלאכותי על ידי ליברלים ורדיקלים כגון ריצ'רד קובדן (Cobden) וג'ון ברייט (Bright) כדי להכשיר מאבק נגד האריסטוקרטיה מחד גיסא, ונגד הרדיקלים הקיצוניים והיעקובינים מאידך גיסא. אם כן, באנגליה מעולם לא הייתה "בורגנות", היה רק "מעמד ביניים", וגם הוא לא התקיים (כמעמד) או כקבוצה חברתית עם פרקטיקה כלכלית, תרבותית או פוליטית סדורה ומובחנת) לפחות עד שנות השלושים של המאה ה-19.

הבורגנות

באירופה הלא-בריטית קבוצה חברתית זו לא רק קיבלה שם אחר – בורגנות – אלא אף הייתה בעלת מאפיינים שונים. למונח "בורגני" משמעות היסטורית עתיקה יומין. בצרפתית עתיקה המונח המקורי – שהיה בשימוש בין המאה העשירית למאה ה-18 לערך – הוא burgeois, שחל על יושבי העיר שנהנו מחירויות משפטיות מסוימות ומפטור מחוקי המשפט הפאודליים. ל-bourgeois הצרפתי, ל-Bürger הגרמני ול-borghesia האיטלקי, למרות מרכיבים לאומיים שונים, כמה מאפיינים

מרכזיים משותפים, ונעמוד עליהם מיד בעזרת ספרו של סיגל. מקורותיה של הבורגנות באירופה היבשתית מגוונים: תהליכי עיור הדרגתיים, השונים מאלו האנגליים; מסורת המשפט הרומי; כוחה של הכנסייה הקתולית; ומן המאה ה-16 – המהפכות הפרוטסטנטיות, השפעת עידן הנאורות, המדינה האבסולוטית-הנאורה, התיעוש ומורשת המהפכה הצרפתית ומהפכות 1848. כל אלה יצרו אורח חיים, תרבות עירונית וחזון משותף כלל-אירופי (לפחות במרכז אירופה ובמערבה), חזון שיש לשאוף אליו ולהעריצו. אין זה פלא כי הוגי דעות חשובים ומרכזיים במרכז אירופה כמקס ובר וההיסטוריון תיאודור מומזן הרגישו כבורגנים עד לשד עצמותיהם ואף טרחו לציין זאת בסיפוק ובהערכה.⁸ ובר, ועמו חוקרים מרכזיים בני-זמנו בתחומים שונים של מדעי החברה ובהם אמיל דורקהיים (Durkheim), גאורג זימל (Simmel), ורנר זומברט (Sombart) ויוזף שומפטר (Schumpeter) תפסו בראש ובראשונה את הבורגנות (הפרוטסטנטית) כמתוות הדרך הקפיטליסטית באירופה מראשית העת החדשה. תפיסה זו נוסחה באופן פרדיגמטי על ידי ובר בספרו האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם (ובר, 1984). אולם לא רק כלכלה קפיטליסטית (יזומה חופשית, תחרות ורכוש פרטי) אפיינה את הבורגנות, ומחקרו החשוב של סיגל, שנתייחס אליו להלן, משרטט לנו מחקר משווה של מאפייניהן של צורות החיים והתרבות של הבורגנות – שלטענתו הייתה פורצת דרך והתוותה את העולם המודרני – במקומות שונים באירופה (וגם באנגליה).

ספרו של סיגל

בבסיס ספרו של סיגל טענה מקורית וחלוצית: הבורגנות אינה מעמד, ומכאן שאף אינה מעמד שולט או הגמוני. לדידו היא אף אינה הקבוצה החברתית האירופית המקבילה למעמד הביניים האנגלי. עבור סיגל הבורגנות היא צורת חיים (form of life).⁹ כמוהו כהיסטוריון הבריטי פטריק ג'ויס (Joyce, 2013) טוען סיגל כי

8 על ספה של המאה ה-20, מכריז ההיסטוריון תאודור מומזן (Mommsen): "אני רוצה להיות בורגני" (Ich wünte eine Bürger zu sein). ראו מחקרו של ההיסטוריון הגרמני לותר גל על הבורגנות כפרדיגמה וכמופת (Gall, 1987, 605-606).

9 סיגל מתאמץ בספרו לא לאמץ גישות מרקסיסטיות הרואות בסגנון חיים בראש ובראשונה הביטוס המותנה על ידי מצב כלכלי-חומרי. אולם יש לזכור כי הגדרה המבוססת על סגנון חיים או על תרבות אינה מנוגדת בהכרח להגדרה חברתית-כלכלית. אלה יכולים להיות שני היבטים של אותה תופעה.

מסוף המאה ה-18 ועד תחילת המאה ה-20 (בחלק האחרון של ספרו הוא אף נוגע בימינו אנו) יצרה הבורגנות "רשתות של אמצעים" (networks of means):¹⁰ רשתות עסקים,¹¹ רשתות ביורוקרטיות לניהול הטריטוריה ורשתות ידע בתחומי החינוך והמדע. לטענתו, גם שכבות חברתיות אחרות, כגון הפועלים השכירים והאצולה, יצרו רשתות חברתיות שיקדמו את השקפת עולמן ואת צורת חייהן. אולם סיגל קובע, בעקבות ובר (Weber, [1895] 1980), כי בניגוד לשתי השכבות המרכזיות האחרות, השכבה הבורגנית הייתה אפוליטית (כלומר, לא שאפה לשלוט או להיות קבוצה הגמוניאלית מבחינה פוליטית, הייתה אדישה לעולם הפוליטי חוץ מאשר ברמת השלטון המקומי, ויצרה תרבות חיים המבוססת בראש ובראשונה על הגנה על הרכוש הפרטי); מתקדמת בהשקפת עולמה; ולבסוף, היא הסתמכה על תרבות קפיטליסטית, וכזו אף הרחיבה באופן לא מודע וכחלק מן האתוס הבורגני פערים חברתיים, בעיקר למול השכבות הנמוכות. תהליך בנייתן וביסוסן של אותן "רשתות של אמצעים" חיזקו את הזהות של מעמד הביניים,¹² אך לא את זו של הפועלים, שאמנם היה אפשר לראות בהם מעמד כלכלי מובחן, אך הם חסרו צורת חיים קוהרנטית, ולא את זו של האצולה, שהשתייכו לעבר מסורתי והיו מפוצלים בהשקפת עולמם בדבר משמעות המודרניות.

תזות אלו מבסס סיגל על כמה תהליכים בצרפת, בגרמניה ובאנגליה, שהתרחשו בעיקר במהלך המאה ה-19. במוקד החלק הראשון בספרו הוא מתאר כיצד חוו ארצות אלו את תהליכי המודרניזציה החל מסוף המאה ה-18 ועד שנות הארבעים של המאה ה-19 (שלאחריהן החל השימוש המסיבי ברכבת) דרך ניתוח עליית המדינה המודרנית, התפתחות שוקי הייצור ומערכות הכספים וצמיחת חיי התרבות.

10 סיגל מסתמך על ספרו של גאורג זימל (Simmel, 1900) *הפילוסופיה של הכסף (Philosophie des Geldes)*, המצביע על "כלים חברתיים" המקשרים בין פרטים הרחוקים מרחק גאוגרפי ניכר זה מזה. מחקר חדש מאת פטריק ג'ויס עוסק בדרך שרשתות חברתיות ורשתות תקשורת שנוצרו על ידי המעמד הבינוני הליברלי האנגלי תמכו בליברליזם החברתי. ג'ויס מתמקד ברשתות החברתיות והטכנולוגיות שנוצרו על ידי בתי הספר הפרטיים והאוניברסיטאות, ובעיקר על ידי אמצעי הארגון והטכנולוגיה החדשים שהובילה המדינה כגון הדואר, הטלגרף ושיטת הבולים. בניגוד לסיגל, ג'ויס מעניק למדינה מעמד מרכזי ביצירת רשתות חברתיות אלו ועומד על הזהות בין המדינה, המעמד הבינוני והליברליזם. ראו Joyce, 2013.

11 לא במקרה מופיעה על עטיפת הספר תמונה ובה מוצגים כמה אנשי עסקים הסוקרים סחורה הנראית ככוננה. נראה כי התמונה מתארת חדר עסקאות של סוחרים.

12 סיגל משתמש בחלק מהמקרים במונח מעמד הביניים (middle class) כשהוא עוסק בבורגנות. הוא אינו מסביר לעומק מדוע לעתים הוא בוחר במונח זה ולעתים באחר.

הוא מיטיב להראות כיצד חוויות שונות של קבוצות בורגניות – החוויה הלוקלית והבניית מדינת לאום בגרמניה; חוויית המהפכות והיחסים המורכבים עם המלוכה בצרפת; היחסים הסבוכים אך המשלימים בין האריסטוקרטיה למעמד הבינוני באנגליה – יצרו באמצע המאה ה־19 סגנון וצורת חיים אחידה יחסית במרכז ובמערב אירופה, שהתבססה על גישות אוהדות משותפות לכסף, לכוון ולתרבות כמעצבת סגנון חיים. שלושה מרכיבים אלו, שהיו לדעת סיגל עד אמצע המאה ה־19 אמצעים בתרבות הבורגנית האירופית המסורתית להשגת מטרות "נשגבות", הפכו למטרות בפני עצמן.

במוקד החלק השני עומדים מה שסיגל מכנה "הבורגנות החדשה", זו שצמחה במהלך השלבים הראשונים של התיעוש ותרבות הצריכה האירופיים מסוף המאה ה־18 ויחסה לאורח החיים שהמציאה ויזמה. הוא מראה כיצד בורגנים (אך גם אריסטוקרטים) בגרמניה, אנגליה וצרפת עוזרים בבניית המדינה המודרנית דרך מעורבותם בשלוש רשתות האמצעים שהוזכרו לעיל: רשתות עסקים, רשתות בירוקרטיות ורשתות ידע. רשתות אלו, ולא המעמדות, הן לפי סיגל סוכניהן של שינויים היסטוריים שונים שהתחוללו מאז המאה ה־18. יתרה מזו, בחלק השני של ספרו מצביע סיגל כיצד רשתות אלו (שהן לדעתו הליבה של חוויית המודרניות הבורגנית) משפיעות על כל תחומי החיים הבורגניים ובהם יחסי מגדר, טעם והון תרבותי, ומוסר. אחד המוקדים בחלק זה הוא תרומתם המרכזית של היהודים, בעיקר הגרמנים, לרשתות הבורגניות. בחלקו האחרון של הספר מצביע סיגל על השפעת הרשתות הבורגניות על חיי קבוצות חברתיות הכפופות לבורגנות, כגון הפועלים, ועל מערכת היחסים המורכבת של הבורגנות עם ההמון, עם מושג המהפכה ועם קבוצות אוונגרד.

כדי להבין את חשיבות קביעתו של סיגל אנו נדרשים לסקירה היסטוריוגרפית קצרה. עד לאחרונה, היה זה מעמד הפועלים שזכה למרב תשומת הלב של המחקר ההיסטורי והסוציולוגי, ואילו הבורגנות נדחקה לשוליו. רק בעשורים האחרונים הייתה עדנה למחקר ההיסטורי על הבורגנות הצרפתית, המרכז־אירופית והגרמנית, על מעמד הביניים האנגלי ולבסוף, על מעמדות הביניים מחוץ לאירופה (Kocka, 1993, 1995; López & Weinstein, 2012). הדבר קשור לשינויים הפוליטיים שחלו במדינות אירופה ולתהליכי הגלובליזציה ברחבי העולם בעשורים האחרונים, אך גם, ואולי בעיקר, לבעיות היסטוריוגרפיות שעלו בעקבות התמודדויות מוסריות עם העבר (גרמניה), לשינויים בהרכב האישי והאידיאולוגי של קבוצות היסטוריונים

(השפעה מרקסיסטית חזקה מצד קבוצות היסטוריונים באנגליה), להתבוננות מחודשת באירועי המהפכה הצרפתית – מיילדת הבורגנות הפוליטית המודרנית, וכמובן למאמצים לבנות חברה אזרחית ברוסיה, בסין ובמדינות אחרות באירופה המזרחית ובאסיה.

למרות המחקר הענף שנעשה בעשורים האחרונים בנושא הבורגנות, רוב החוקרים מתחום לימודי ההיסטוריה החברתית והתרבות לא בטוחים היום מהי מהותם של הבורגנות ושל מעמד הביניים האירופיים וכיצד יש להגדירם (López & Weinstein, 2012). גם השימוש במונחים "בורגנות" ו"מעמד ביניים" בעייתיים במידה רבה, שכן מקורם, כפי שראינו לעיל, בעיר האירופית של סוף ימי הביניים ובאנגליה של ראשית המאה ה-19. בגרמניה ובמרכז אירופה, עד אמצע המאה ה-19, כונה "בורגני" מי שישב בעיר ונהנה מפריבילגיות משפטיות וכלכליות (Bürger) או מי שהיה אזרח המדינה (Staatsbürger). בצרפת ערב המהפכה הצרפתית שימש המושג bourgeois הן כינוי גנאי לאנשים בעלי הון, הן לציון תושב עירוני בעל הכנסה מהשקעות בנדל"ן.

אם כן, כיצד ניתן לזהות את הבורגנות? ההיסטוריון של הרעיונות פיטר גיי (Gay, 1984-1997) בסדרה המונומנטלית שלו על הבורגנות הוויקטוריאנית (הגדרה שהוא מחיל על הבורגנות בכל אירופה ולא רק באנגליה במהלך המאה ה-19), טוען כי יש לזנוח כליל הגדרות חברתיות-כלכליות ופוליטיות בנוגע למעמד הביניים ולהתמקד בתרבות הגבוהה, במוסר ובעיקר במחקר פסיכולוגי ובתורת הנפש של פרויד ככלים לזיהוי קבוצות ממעמד הביניים. בשונה ממנו, ההיסטוריון החברתי דיוויד בלקבורן (Blackbourn & Eley, 1984), שהתמקד בניתוח הבורגנות הגרמנית, טוען כי מעמד משפטי, דפוסי התארגנות וולונטריים, יחס לדת ושליטה בתרבות פופולרית צריכים להיות בין הכלים העיקרים לזיהוי בורגנות זו ולאבחון דרכי שליטתה בחברה הווילהלמינית. בלקבורן צועד בעקבות הפילוסוף יורגן הברמס (Habermas) שפיתח את מושג "המרחב הציבורי" הבורגני והדגיש את חשיבותם של אמצעי התקשורת בין קבוצות בורגניות בעיר האירופית של סוף המאה ה-18. סיגל ממשוך גם הוא את דרכו של הברמס ורואה ברשתות החברתיות הבורגניות את "בתי הקפה והעיתונות ההברמסיים" של המאה ה-19.

סיגל רואה בבורגנות צורת חיים או אורח חיים, דהיינו מה שמבין ריימונד ויליאמס במושג 'תרבות'." ויליאמס (Williams, 1983) מגדיר מושג זה כ"דרך חיים כוללת" (The whole way of life), אך אליבא דסיגל אין זו הגדרה המתאימה לתרבות

כאשר היא אלא לתרבות מודרנית בלבד. לטענתו, התרבות המודרנית הומצאה מערכים בורגניים ונשענה עליהם. הייתה זו התרבות הבורגנית שמשכה אליה גלי הערצה מכל שכבות האוכלוסייה האירופית מן המאה ה-19 ועד אמצע המאה ה-20. בורגנים לדידו הם יושבי עיר בעלי הון פרטי שאינם משתייכים לכמורה או לאצולה ואינם עובדי כפיים. אין מדובר בבורגנות המסורתית, שהייתה חלק מעולם הערכים העירוני האירופי בימי הביניים ובראשית העת החדשה. שורה של שינויים כלכליים (עליית הקפיטליזם, הפרוטו־תיעוש והתיעוש), תרבותיים (הפרוטסטנטיות, תהליכי חילון, הצמיחה בחשיבותו של הפרט, שינויים בדפוסי החלוקה המגדרית, המגע עם אוכלוסיות ותרבויות חוץ־אירופיות), פוליטיים (התחזקות המדינה והסמכות הפוליטית של שליט יחיד, המהפכה האמריקנית וזו הצרפתית), הגותיים (התגבשות המחשבה הפוליטית החדשה: ליברליזם, סוציאליזם), השכלתיים (בעקבות התפשטות הרפוס, עליית האוניברסיטאות, התפתחות ה־Bildung וחשיבות החינוך הגבוה בתחומי המדעים ומדעי הרוח), ולבסוף אורבניים (שנבעו מן התיעוש ומהתפשטות תרבות הצריכה) – כל אלה יצרו לרעת סיגל קבוצה חברתית חדשה־ישנה, שחלק מההיסטוריונים מקפידים לכנותה הבורגנות החדשה ומבחינים בתוכה בין בורגנות כלכלית לבורגנות השכלתית (Bildungsbürgertum).

למרות תשומת הלב שסיגל מעניק לרשתות חברתיות בהבניית הבורגנות האירופית, החל מ"רפובליקת המשכילים והסופרים" (Republic of Letters) של המאה ה-18 ועד הרשתות החברתיות של ימינו, הוא מקפיד להדגיש כי התרבות הבורגנית (Bürgerlichkeit בגרמנית, culture bourgeoise בצרפתית) נשענה בראש ובראשונה על תפיסת הפרט כמשכיל וכמוסרי: האינדיבידואליזם כאידאל שיש לשאוף אליו עומד במרכז החברה הבורגנית והרשתות החברתיות. מערכות החינוך, מוסדות מוסר ובעיקר מוסד המשפחה הקפידו לעצב את הפרט בצלם הגבר הבורגני המשכיל והרציונלי, המוסרי מבחינה מינית והמשמש ראש המשפחה. דבר זה חל בעיקר על ה־Bürgertum הקלסי המרכזי אירופי, אך במידה רבה גם על צרפת, שבה עוצבה הבורגנות עד העשור האחרון של המאה ה-18 בהקשר של מקומו של הפרט במדינה האבסולוטית התועלתנית, ולאחר מכן, מאמצע המאה ה-19, של מקומו במסגרת שיטות הייצור הקפיטליסטיות ובמסגרת מדינת לאום חזקה וסמכותית הקובעת את הממדים השונים ואת התנאים שבהם יתעצבו תרבותו ואישיותו של הפרט הבורגני. בתרבות זו עומדים במרכז הבורגנות ערכים בעלי אופי אינדיבידואלי – בראש ובראשונה הקניין הפרטי וערכים תרבותיים דוגמת

עצמאות (Selbständigkeit), עבודה (Arbeit) ועיצוב נפש האדם (Bildung). לצדם הודגשו ערכים כרציונליות ואי-רציונליות (ענפים שונים של תורת הנסתר משכו נשים בורגניות באירופה, Treitel, 2004), קדמה (שנכללים בה גם חקר הגזע ופרקטיקות גזעניות, הכרה במדע שיפור הגוף ושמירת הסביבה עד רמת פולחן כמעט), לאומיות ליברלית, כלכלת שוק חופשית מהתערבות המדינה עד מידה מסוימת ואדיקות דתית (בזו האחרונה, בעיקר בצורתה הפרוטסטנטית, שוכנות זו לצד זו אמונה דתית וחילוניות). ולבסוף, ערכים כעבודה קשה וחיי משפחה מודגשים אף הם כערכים בורגניים נעלים, שכל אחד מהם בא לידי ביטוי במרחב אחר (הציבורי במקרה הראשון, והפרטי במקרה השני).

בחלק האחרון של ספרו מקדם סיגל את הרעיון, כי מקור רשתות האינטרנט של מינו, שהומצאו ופותחו בעשורים האחרונים על ידי בורגנים צעירים מערביים, הוא בצורת החיים הבורגנית שהתאפיינה בקידום האינטרסים שלה ובהפצתם בעזרת רשתות חברתיות וקודים תרבותיים שבאמצעותן יכלה הבורגנות להפוך למעמד גלובלי: הון, הבורסה, העיתון כאמצעי להפצת ערכים, מערכת העיתון, מוסר מיני ויקטוריאני, מערכות החינוך והרפואה, ומפלגות. ברשתות החברתיות שציינו לעיל השתמשו הבורגנים ברחבי אירופה כדי ליצור תרבות הומוגנית (יחסית) על-לאומית, להשליט את מרותם על השכבות הנמוכות, לקרוא תיגר על האצולה המסורתית ולהפוך את הפרקטיקות והערכים שלהם לפרדיגמה תרבותית אוניברסלית המובילה תהליכי מודרניזציה. בימינו משתמשים צעירי מעמד הביניים הגלובלי באינטרנט ובייחוד ברשתות החברתיות השונות הפועלות בו כדי לעצב את ערכיהם, לקרוא תיגר על קבוצות חברתיות הגמוניאליות מסורתיות (מחאת מעמד הביניים) ולשלוט על התרבות הגלובלית.

חיסרון בולט בספר הוא חוסר ההתייחסות לאויבי הבורגנות (מדומים ואמיתיים כאחד) דוגמת האצולה, הבורגנות הזעירה ובעיקר הפרולטריון. זה האחרון נתפס כיום על ידי היסטוריונים כאיום על הבורגנות האירופית, שהלך והתגבר לקראת סופה של המאה ה-19 (Mulholland, 2012) ובעיקר לאחר 1917. גם האצולה האירופית המסורתית, שעדיין ריכזה בידיה את הכוח השלטוני ברבות מארצות אירופה, תפסה את הבורגנות כאיום על מעמדה המסורתי, בייחוד לנוכח לקחי המהפכות בצרפת. עם זאת, רבים מציינים כי גם הפרולטריון וגם האצולה לא איימו איום אמיתי על הבורגנות. האצולה נתפסה על ידי בורגנים רבים לא רק כקבוצה מתחרה אלא גם כמודל לחיקוי, וכתוצאה מכך רבים מהם קנו תוארי אצולה כאמצעי כניסה למעמד

הגבוהה. מנגד, רבים מן הפועלים שאפו להפוך לבורגנים ועשו מאמצים ניכרים לאמץ דפוסי חיים בורגניים. אולם הבורגנות שאפה ליצור "דימוי אויב" לאצולה ולפועלים, וכך יכלו בני מעמד זה להצדיק את קיומם כשומרי החותם של הקניין הפרטי, את פעילותם הכלכלית הרווחית, את הלאומיות שנשאו על כתפיהם ואת תחושת השליחות הסמיי־דתית של "הסרת הקסם מן העולם" (disenchantment) ושל הבאת המודרניות לערי אירופה. מולם ניצבו הן מעמד עתיק יומין, שעסק במקצועות שאבד עליהם כלח וששלט בחדס האל או האפיפור, הן ההמון – הפועלים הנחשלים המאיימים על הקניין הפרטי ועל ערכי המשפחה וההשכלה. בין שהאריסטוקרטיה, פועלי התעשייה והפועלים חסרי ההתמחות היו אויב אמיתי ובין שהיו אויב מומצא, סיגל מתעלם מהעובדה שהם מילאו תפקיד מרכזי בגיבוש זהות בורגנית כלל-אירופית, עד כדי כך שרכים כיום סבורים שהמאפיין הבולט ביותר של הבורגנות האירופית הוא האיבה לשכבות הנמוכות והפחד מהן.

חיסרון בולט נוסף בספר הוא המקורות שסיגל משתמש בהם. עיקר ספרו נסמך על ספרות מחקרית שנכתבה בעשורים האחרונים והעוסקת בעיקר בתחום הפוליטי ובתחום הסוציולוגי, וכך לא בא לידי ביטוי מקור חשוב לתיאור הבורגנות האירופית – הספרות היפה של המאה ה-19. כאן עלינו להפנות את תשומת הלב לספרו החשוב של פרנקו מורטי מ-2012, הבורגני (Moretti, 2012). מורטי טוען כי ניתן לזהות דמויות בורגניות קלאסיות בפרוזה האירופית. הן ניתנות לזיהוי מעל לכל בסגנון הלבוש, בדיבור, באכילה ובצורת ההליכה. לבורגנים היה סגנון (style), וכדי לשמר אותו הם המציאו את שלטון החוק, את הסדר והמשמעת. כל אלו, טוען מורטי, הם ההמצאה הגדולה של אירופה הבורגנית. בפרפרזה על דברי מרקס ואנגלס שלפיהם בתקופת הבורגנות "כל המיוחס והקבוע־ועומד מתנדף" (מרקס ואנגלס, 2003, עמ' 42), מכריז מורטי, כי בתרבות הבורגנית "כל המיוחס והקבוע־ועומד הופך מיוחס וקבוע־ועומד עוד יותר" ("All that was solid, became more solid") (Moretti, 2012, p. 247). בספרות האירופית מתואר הבורגני כאנגטי, כבעל משמעת עצמית ובהירות אינטלקטואלית, כבעל יושר מסחרי וכחותר למטרה. כל אלו, טוען מורטי, דימויים חיוביים אך לא הרואיים, תחליף עלוב לנרטיב בן אלף השנים של האביר, האציל, האריסטוקרט. הבורסה הבורגנית היא תחליף דל לסיפור הגביע הקדוש, הפקיד ומשרדו אינם מספקים סיפורי גבורה כאביר על הסוס הלבן. השוני הגדול בין הבורגני לאציל הוא שהאחרון המציא שורה ארוכה של דמויות הרואיות – האביר הלוחם, המלך האריה – ואילו הבורגני לא יצר שום דימוי כזה על עצמו.

ללא הרפתקה, הדמות מאבדת הרבה מייחודה. ברומן הקלאסי **צפון ודרום**, העומד על הבדלי התרבויות בין צפון-אנגליה לדרומה, מתארת אליזבת גסקל (Gaskell) את דמות התעשיין במנצ'סטר: "הו! בקושי הכרתי אותך", אמרה מרגרט [...] 'לעריך בן 30, עם פנים שאינם בדיוק בעלי תווים עזים, לא בדיוק נחמד, שום דבר מיוחד – לא ממש ג'נטלמן: אך לזאת איני מצפה'" (מצוטט שם, עמ' 15-16).

מסקנות רלוונטיות לימינו

מאמר זה ניסה להפנות את תשומת הלב לבעייתיות שבשימוש בן-זמננו כמושגים פופולריים כ"בורגנות" ו"מעמד בינוני". הניסיון נעשה על ידי סקירת המקורות ההיסטוריים של מושגים אלה ואופן השימוש בהם במאות השנים האחרונות. כמה מסקנות חשובות הרלוונטיות לימינו, ושלא בהכרח קשורות לספרו של סיגל, עולות ממאמר זה:

1. השימוש במושג "מעמד" בימינו הוא בעייתי במידה רבה. המקורות המרקסיסטיים או הסוציאליסטיים של המושג אינם הולמים את המציאות של ימינו. עלינו להיות זהירים כשאנו משתמשים במונחים הלקוחים מתקופות עבר למטרות בנות-זמננו. יש להיזהר מלהוציא מהקשרם המקורי מונחים שונים. השפה היא רבת מונחים, משמעויות וממדים. היא מתפתחת בצד מבנים חברתיים ויש לה משמעויות שונות עבור קבוצות שונות. לעתים משמעותו של מושג עמומה ובלתי מובנת אף לבני התקופה עצמם. ולכן, אופן השימוש כיום במושג "מעמד", אף אם אינו פסול, הריהו דורש יציקת משמעות חדשה ההולמת את תקופתנו, ועלינו להסביר מדוע אנו משתמשים במושג ישן זה.

2. המושג "מעמד ביניים" נוצר באנגליה לפני כ-200 שנה בהקשר פוליטי וחברתי ייחודי, בעידן של רפורמות פוליטיות ותעשייתיות. בני התקופה היו ערים לבעייתיות שבשימוש בו, לעמימותו ולקושי לתאר ולאפיין באמצעותו את המשתייכים לקבוצה חברתית זו. באירופה היבשתית כמעט לא השתמשו במושג. בניגוד למשמעות המקורית של המושג הכולל את מי שאינם אצילים או פועלי כפיים, במהלך המאה ה-20 ובייחוד בעשרות השנים האחרונות, עם התפתחותה של חברת הצריכה והעלייה ברמת החיים במערב, המושג הפך למטבע לשון המתאר את כל בעלי יכולת הצריכה שרמת החיים שלהם נמצאת מעל קו העוני (חוץ מהעשירים ביותר). עם התפתחות המאבקים והמחאות החברתיות במערב בשנים האחרונות

הפך המושג "מחאת) מעמד הביניים" לתיאור של צעירים שמתקשים לקחת חלק ב"חגיגת" הצריכה המערבית.

3. בניגוד למושג "מעמד הביניים", שהוא בעל מטען חיובי ושהוא מקובל כיום בכל העולם, במושג "בורגנות" נעשה שימוש פחות תכוף, והוא רווח כיום בעיקר בתרבות הפוליטית המחאתית של השמאל האירופי. לבורגנות כמושג לשוני וכקבוצה חברתית משמעות היסטורית בת מאות שנים, והיא עברה גלגולים רבים. מושג זה עומד במוקד ספרו של סיגל, המנסה להראות כי בורגנות היא צורת חיים ומחשבה שכנראה חלפה עברה לה עם תחילת המאה ה-20. אף יותר מ"מעמד הביניים", "הבורגנות" הייתה ונשארה צורת חיים עמומה ומלאת משמעויות הנהירות בעיקר לבני המאה ה-19. המהפכות והשינויים החברתיים העמוקים ברוסיה, במרכז אירופה ובמערבה במחצית הראשונה של המאה ה-20 כנראה ריסקו צורת חיים זו, ובה בעת נעלמה צורת חיים נוספת הקשורה קשר ישיר לבורגנות, והיא תרבות האצולה האירופית.

4. ייתכן שעלינו להשתמש בקטגוריות שונות ובמושגים חדשים ההולמים את המציאות המתהווה בעשורים האחרונים ושכנראה תעמיק ותהיה נוכחת בחיינו במאה ה-21. במציאות חדשה זו מושגים כ"מעמד" ונגזרותיו כבר אינם רלוונטיים כפי שהיו במהלך השלבים הראשונים של התיעוש, כפי שמרקס וחבריו אינם רלוונטיים לימינו (למרות הניסיון להחיות את מורשתם). אנתוני גידנס (Giddens), זיגמונט באומן (Bauman) ואולריך בק (Beck) – כולם סוציולוגים – הם כמה מן הקולות הבולטים המייצגים את המציאות החדשה הנזילה בימינו. ניתן אולי לראות בביטויים ובקונצפציות החדשות שהם מציעים חלופות לשיח המעמדי הישן שבו ממלאים ה"מעמד" ו"המעמד הבינוני" תפקידים מרכזיים: "מודרניות II" ו"הקוסמופוליטיות החדשה" מבית מדרשו של בק, שבהן יחסים חברתיים נוצרים ומתקבעים במפגש עם ה"אחר", "הזר" (בק, 2011); "המודרניות הנזילה" של באומן, המייצגת קבוצות חברתיות שעיקר פעילותן אינה בייצור ובצבירת הקניין הפרטי אלא בצריכה (באומן, 2013); ולבסוף, גידנס הרואה – לפחות בחלק מניתוחיו – באינדיבידואלים ובקבוצות "סוכנים חברתיים" שהחלוקה ביניהם נקבעת לא על פי מידת הבעלות על אמצעי ייצור, אלא על פי מידת האמון שלהם באנשים שמעולם לא פגשו פיזית ובמערכות מופשטות ואפילו וירטואליות.

5. פערים חברתיים ותרבותיים עומדים כיום במוקד הדיון בקבוצות ובמעמדות חברתיים, כפי שמראה ספרו של תומס פיקטי (Piketty, 2014). מקורו של

האי-צדק החברתי בן-זמננו הנובע מפערים אלו הוא היסטורי, אך מקומו ותפקידו של המעמד הבינוני בהקשר זה שונה מבעבר. במאה ה-19, עם תחילת התיעוש, התגברות הקפיטליזם והתגבשות מעמד חברתי חדש, המעמד הבינוני, הבינו בני התקופה ומרקס בראשם כי הסדר הישן המסורתי הבנוי על ההנגדות "הם"-"אנו", "עשירים"-"עניים", "אריסטוקרטיה"-"חסרי קרקעות" ודיכטומיות נוספות המתארות אי-שוויון ופער חברתי בן מאות בשנים – סופו להיעלם. אלא שהיעלמותו הייתה רחוקה מלהביא לביטול הפערים החברתיים: הבורגנות החדשה ומעמד הביניים העשיר יצרו צורות חדשות של אי-שוויון ופערים חדשים, ואליהם נוספו תבניות תרבותיות, או כלשונו של סיגל – תרבות חיים חדשה. אלו בתורם רק הגבירו במחצית השנייה של המאה ה-19 את תחושת הפער ההיסטורית בין השכבות הנמוכות לאלו שמעליהן. הפערים יצרו מתחים ואלו הולידו לעתים רדיקליזם חברתי שהוביל לאי-שקט ולמהפכות. עם היעלמות המעמדות האריסטוקרטיים, יצירת מדינת הרווחה, עליית תהליכי הגלובליזציה והתפשטות העושר הכלכלי והתרבותי אף לשכבות בינוניות נמוכות, נראה שבאופן פרדוקסלי חוזר ומתגבש לאטו הסדר החברתי-הכלכלי הישן, הקדם-קפיטליסטי, של טרום עידן התיעוש, שבמרכזו עומד שוב הפער המסורתי בין "הם" ו"אנו", בין אלה שיש להם ואלה שאין להם. אלא שהפעם המעמד הבינוני אינו ממלא בסדר זה את תפקיד המנצל, אלא את זה של המנוצל.

מקורות

- באומן, זיגמונט (2013). *תרבות בעולם מודרני נזיל*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בירנבוים-כרמלי, דפנה (2000). *צפוניים: מעמד בינוני בישראל*. ירושלים: מאגנס.
- בן פורת, אמיר (2000). *היכן הם הבורגנים ההם? תולדות הבורגנות הישראלית*. ירושלים: מאגנס.
- בק, אולריך (2011). *קוסמופוליטיות: תאוריה ביקורתית למאה ה-21*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גוטוויין, דניאל (2001). "זהות כנגד מעמד". *תיאוריה וביקורת*, 19, 241-256.
- גוטוויין, דניאל (2012). "החלוציות הבורגנית": תרבות פופולרית והאתוס של "מעמד הביניים הממסדי": שירי נעמי שמר 1956-1967. *ישראל*, 20, 21-80.

- דרור, אסנת (2004). "מחייטים וסנדלרים בנינו פה נמל": פועליות, לאומיות ואתניות בקרב פועלי נמל אשדוד, 1961-1967. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור". באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ובר, מקס (1984). האתיקה הפרוטסטנטית ורוח הקפיטליזם. ירושלים: מוסד ביאליק.
- זיכרמן, חיים, ולי כהנר (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- חידר, עזיז (2013). צמיחתו וגיבושו של המעמד הבינוני הערבי בישראל (נייר עבודה). ירושלים: מכון ון ליר.
- מרקס, קרל, ופרידריך אנגלס (2003). מניפסט של המפלגה הקומוניסטית. בתוך בנימין כהן (עורך), המניפסט הקומוניסטי במבחן הזמן (עמ' 37-64). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סבירסקי, שלמה (1980). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל. חיפה: מחברות למחקר וביקורת.
- שטרנהל, זאב (1995). בניין אומה או תיקון חברה? לאומיות וסוציאליזם בתנועת העבודה הישראלית, 1904-1940. תל-אביב: עם עובד.
- שנהב, יהודה (2013). הקרנבל: מחאה בחברה ללא אופוזיציות. תיאוריה וביקורת, 41, 121-141.

Blackbourn, David, & Geoff Eley (1984). *The peculiarities of German history: Bourgeois society and politics in nineteenth-century Germany*. Oxford: Oxford University Press.

Brunner, Otto, Werner Conze, Reinhart Kosellek, et al. (Eds.) (1972-2006). *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta.

Davidoff, Leonore, & Catherine Hall (1988). *Family fortunes: Men and women of the English middle class 1780-1850*. London: Routledge.

Eley, Geoff (1984). The British model and the German road: Rethinking the course of German history before 1914. In David Blackbourn, & Eley Geoff, *The peculiarities of German history: Bourgeois society and politics in nineteenth-century Germany* (pp. 39-114). Oxford: Oxford University Press.

Eley, Geoff, & Keith Nield (Eds.) (2007). *The future of class in history*. Ann Arbor, MI: Michigan University Press.

Foucault, Michel (1972). *The archeology of knowledge*. New York: Knopf.

- Gay, Peter (1984-1997). *The Bourgeois experience: Victoria to Freud*, (4 vols.) London: Norton.
- Gall, Lothar (1987). "...ich wünschte ein Bürger zu sein". Zum Selbstverständnis des deutschen Bürgertums im 19. Jahrhundert", *Historische Zeitschrift*, 245, 601-623.
- Grafton, Anthony, Glenn W. Most, & Salvatore Settis (Eds.) (2012). *The classical tradition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hall, Stuart (1996). On postmodernism and articulation: An interview with Stuart Hall. In David Morley, & Chen Kuan-Hsing (Eds.), *Stuart Hall: Critical dialogues in cultural studies* (25-46). London: Routledge.
- Joyce, Patrick (Ed.) (1995). *Visions of the people: Industrial England and the question of class, 1848-1914*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Joyce, Patrick (2013). *The state of freedom: A social history of the British state since 1800*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Kaelble, Hartmut (1993). French bourgeoisie and German Bürgertum, 1880-1914. In Jürgen Kocka (Ed.), *Bourgeois society in nineteenth-century Europe* (273-301). Oxford: Berg.
- Kocka, Jürgen (1993). The European pattern and the German case. in Jürgen Kocka (Ed.), *Bourgeois society in nineteenth-century Europe* (pp. 3-29). Oxford: Berg.
- Kocka, Jürgen (1995). The middles classes in Europe. *The Journal of Modern History*. 67 (4), 783-806.
- Koselleck, Reinhart (2004). *Futures past :On the semantics of historical time*. New York: Berghahn.
- López, Ricardo, & Barbara Weinstein (Eds.) (2012). *The making of the middle class: Toward a transnational history*. Durham: Duke University Press.
- Mill, James ([1829] 1958). *An essay on government*. London: n.p.
- Moretti, Franco (2012). *The bourgeois*. London: Verso.
- Moretti, Franco (2013). Fog. *New Left Review*, 81, 55-70.
- Mulholland, Marc (2012). *Bourgeois liberty and the politics of fear: From absolutism to neo-conservatism*. Oxford: Oxford University Press.
- Piketty, Thomas (2013). *Capital in the twenty-first century*. Boston: Harvard University Press.

- Pilbeam, Pamela (1990). *The Middle classes in Europe 1789-1914*. London: Macmillan.
- Savage, Mike (2010). *Identities and social change in Britain since 1940: The politics of method*. Oxford: Oxford University Press.
- Scott, Joan (1987). On language, gender and working class history. *International Labour and Working Class History*, 31(Spring), 1-13.
- Seigel, Jarrold (2012). *Modernity and bourgeois life: Society, politics and culture in England, France and Germany since 1750*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Simmel, Georg (1900). *Philosophie des Geldes*. Leipzig, Germany: Duncker & Humboldt.
- Stedman-Jones, Gareth (1983). *Languages of class. Studies in English working class history, 1832-1982*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Therborn, Göran (2012). Class in 21st century. *New Left Review*, 78, 5-29.
- Thompson, Edward, P. (1976). *The making of the English working class*, Hammersworth: Penguin.
- Tilly, Charles (2002). Social class. *Encyclopedia of European social history*, 3, 3-15.
- Treitel, Corinna (2004). *A Science for the soul*. Baltimore, MD: John Hopkins University Press.
- Wahrman, Dror (1995). *Imagining the middle class: The political representation of class in Britain c.1780-1840*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weber, Max ([1895] 1980). The national state and economic policy. *Economy and Society*, 9(4), 428-449.
- Williams, Raymond (1983). *Keywords: A vocabulary of culture and society*. London: Penguin.
- Žižek, Slavoj (2013). Trouble in paradise. *London Review of Books*, 35(14), 11-12.